

Дорогі десятикласники!

У цьому навчальному році ви продовжите вивчення української літератури і здійсите мандрівку художніми світами творів письменників другої половини ХІХ — початку ХХ століть. Вам відкриється художня самобутність українського письменства, естетична неповторність національної картини буття народу, його розвиток у контексті європейського літературного процесу. Цей період ознаменувався великими перемогами *реалізму* в літературі, пов'язаними з іменами *Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Михайла Старицького, Бориса Грінченка, Івана Карпенка-Карого, Марка Кропивницького, Івана Франка*. Українські митці дотримувалися засад демократизму, гуманізму, психологізму та суспільної зумовленості характеру людини. Вони змалювали яскраві картини буття народу, глибоко висвітлили історичні закономірності і фактори, що обумовлюють вчинки і характери героїв. У другій половині ХІХ століття розквітали драматургія і лірика, розвивалась літературна критика, утверджувався роман як свідчення зрілості української літератури, її європейськості. Виникали нові естетичні явища: *натуралізм, модернізм* та його стильові течії — *символізм, імпресіонізм, неоромантизм, експресіонізм*.

Українська література поступово завойовувала європейське визнання. Її пропагандистами на Заході були *Марко Вовчок, Михайло Драгоманов, Іван Франко, Ольга Кобилянська, Богдан Лепкий*, англійська письменниця *Етель Ліліан Войнич*, польська поетеса *Марія Конопніцька*. Польська письменниця *Еліза Ожешко* писала про українську літературу: «*Чим більше читаю, тим сильніше відчуваю дивну насолоду і поезію цієї літератури. Чиста вона, як кристал, тепла, мов літній вечір, несподівано оригінальна, до жодної іншої, відомої мені, не подібна*». Читачів вражали моральна краса народу у творах Михайла Коцюбинського, Василя Стефаника, універсалізм Івана Франка і Лесі Українки.

Належне вивчення української літератури в 10 класі дасть вам змогу поглибити літературну освіту, сформувані естетичні смаки, виховати найкращі риси особистості, зокрема патріотизм, гуманізм, активну життєву позицію, навички вирішувати нестандартні ситуації.

Опанувати навчальний матеріал вам допоможуть використані в підручнику новітні досягнення літературознавства та

педагогіки, сучасні технології навчання, що передбачають вдумливе засвоєння знань, уміння застосувати їх під час аналізу творів.

Запитання і завдання згруповано в рубрики:

Словникова робота — має на меті засвоєння літературознавчих термінів і понять, які поглиблюють теоретичний рівень вашої освіти, розуміння літератури як процесу, де мають своє місце роди, жанри, стильові течії.

Підсумуйте прочитане — передбачає закріплення знань про життя і творчість письменника, про ідейно-художній зміст програмових творів, особливості літературного процесу, стильові напрями в українській літературі.

Поміркуйте — розвиває уміння учня аналітично мислити і логічно викладати свої судження.

Аналізуємо твір — формує навички самостійно аналізувати художній текст, проникати в його ідейно-тематичну, сюжетно-композиційну та художню своєрідність.

Робота в парах — один учень ставить запитання іншому, а після відповіді рецензує її, уточнює, доповнює. Однокласники стежать за діалогом, можуть поглиблювати їхні судження. Такий діалог навчає культури спілкування, уміння викладати матеріал, стежити за повнотою відповіді, за необхідності доповнюючи її, роз'яснюючи незрозумілі аспекти твору сусідові по парті.

Робота у групах — сприяє колективному висвітленню проблеми, складанню й обговоренню найадекватнішого варіанта відповіді, про що доповідає один з учнів від групи.

Міжпредметні паралелі — розширюють горизонт розуміння українського письменства у зв'язку з історичними обставинами, у світовому контексті літературних явищ.

Мистецька скарбниця — поглиблює розуміння художнього твору у світлі суміжних мистецтв — живопису, музики, театру, кіно, архітектури.

Творчі завдання — розвивають творчі здібності учня, уміння нестандартно мислити.

Узагальнюємо вивчене — стисло викладений матеріал у таблицях сприяє системному засвоєнню знань.

Перевірте себе — запропоновані тести сприяють повторенню й систематизації знань з літератури.

Отже, на вас чекає наполеглива, але цікава праця, яка формує уміння самостійно здобувати знання, орієнтуватися в широкому морі словесності, розкривати свої філологічні здібності. Успіхів і натхнення вам!

Автори

Важливими формами пізнання дійсності є наука і мистецтво, зокрема художня література. Пізнання є процесом переживання, аналізу й узагальнення вже існуючого. Воно неможливе без творчості, яка становить собою появу нового — чогось неповторного, що притаманне мистецтву слова. У них спільний об'єкт пізнання, але розглядають вони його по-своєму. Наука вивчає і досліджує різні аспекти природи і суспільства. Література так само відображає й осмислює життя, природу, суспільство. Однак художнє освоєння світу відрізняється від логічного і практичного освоєння. Для науки характерне мислення поняттями, а для художньої літератури — образами. Вчений відкидає все, що вважає суб'єктивним і випадковим. Письменник часто випадковим деталям надає значної ваги.

Ще Іван Франко відзначив відмінність наукового (логічного) мислення від образного (художнього). У статті про повість «Микола Джеря» Івана Нечуя-Левицького він проводив аналогію між художньою літературою і статистикою, яка об'єктивно та безпристрасно аналізує економічне становище народу, а література представляє емоційну, психологічну характеристику масових суспільних явищ. Зокрема, у реалістичних творах, де раніше до таких явищ «доходила тільки статистика», тепер це є предметом зображення літератури. Науковець оперує поняттями, умовиводами, висновками.

Озброюючись статистичними й експериментальними даними, він прагне логікою своїх спостережень впливати на розум читачів чи слухачів, доводити, з яких причин становище людей стало гіршим чи кращим. Наука вивчає життя безвідносно до почуттєвого сприймання, до того, що є прекрасним чи потворним. Учений прагне одержати і повідомити точні дані про об'єкти досліджуваного явища, представивши свої результати в логічних поняттях.

Які ж специфічні риси предмета художньої літератури? Цікавими є судження Івана Франка: *Сьогодні все, що тільки можемо спостерігати в природі і в суспільстві, може бути предметом поезії. Мистецтво повинно охоплювати все, бути відбитком власного я і цілого світу, як його бачить і розуміє*

поет». Отже, митець прагне вичерпно і широко змалювати світ і людину, оперуючи словом, мовою. *Мова* — *першоелемент літератури*, вона й визначає якісні особливості предмета літератури, яка не обмежується ні просторовими, ні часовими рамками, звертається до всіх аспектів життя, охоплюючи складні процеси внутрішнього світу людини і довкілля. Можливості художнього слова безмежні й достатні для зображення того, що є у «*видимій і зовнішній природі*», але вся творчість письменника підпорядковується головному об'єкту — людині (*Микола Гоголь*). Літературі як виду мистецтва доступне багатомірне, історичне осмислення дійсності, сприйняття її як процесу. Предметом її пізнання й зображення є *людина* в життєвому процесі та все з нею пов'язане. Тому художню літературу називають *людинознавством*.

Іван Франко назвав історію науки *драмою ідей*. Беручи за основу цю думку, історію літератури називаємо *драмою ідей та образів*. Письменник, досліджуючи світ, промовляє образами і картинами, які так само впливають на розум, як і наукові висновки, але ще більше на душу, емоційний світ читача. Митець, озброївшись словом, малює живі та яскраві образи, творить правдиві картини життя, впливаючи на фантазію читачів та їхню уяву. Він ставить героя перед необхідністю діяти, спонукаючи його керуватись соціальними мотивами чи ірраціональними поштовхами, стаючи жертвою власних ілюзій. Мотив «втрачених ілюзій» (назва роману *Оноре де Бальзака*), подолання героями своїх ілюзій — давній мотив красного письменства.

Світ, відкритий ученим у результаті наукової діяльності, і світ, що став підсумком літературної творчості, між собою відрізняються. Для митця художнього твору, на відміну від ученого, не буває випадкових фактів, вони підпорядковуються цілісній ідейно-художній концепції письменника. Реальність у всій різноманітності переноситься в художній твір, стає «*другою реальністю*», дещо схожою з дійсністю, але перетвореною письменником відповідно до його уподобань, ідеологічних орієнтацій, естетичних смаків. Моделювання реальності підпорядковується логіці художнього мислення митця, відповідає його задумові — представити свою картину світу, висловити свої ідеали. Різноманітні факти, судження героїв, їхні суперечки створюють ілюзію цілісної картини світу. Способи художнього осмислення дійсності відзначаються багатогранністю засобів творення. Поряд з реалістичною правдоподібністю митці вдаються до умовних форм зображення світу, фантастичних і гротескних, сатиричних та іронічних образів, що ви спостерігали у творах Івана Котляревського, Тараса Шевченка, поетів-романтиків.

Відбір матеріалу і його художнє освоєння зумовлені психологією митця, його етичними й моральними поглядами, крізь призму яких він інтерпретує світ у межах власних знань. Водночас *художній твір розвивається за законами жанру, стильової течії в мистецтві*. Ви вже знаєте, що *класицисти* чітко поділяли героїв на позитивних і негативних, ідеальних і носіїв зла, тож характери були одновимірними: персонаж уособлював певну ознаку — розум, мужність, шляхетність, чесність, жадобу, підступність, жорстокість, лицемірство, хвалькуватість. Натомість у *романтиків* герой наділявся винятковим характером і діяв у незвичайних обставинах, переживав пристрасні почуття, які керували його вчинками, як, наприклад, у повісті «Тарас Бульба» *Миколи Гоголя*. Попри випадковий добір матеріалу, суб'єктивність творчості, довільність тлумачень, письменник має кінцеву мету: представити читачеві *естетичний образ реальності*, в якому «випадкове» стає засобом осмислення ймовірної природи окремих явищ і людського буття. Магічність правдоподібності художньої картини світу досягається за допомогою окремих деталей, відтворених ситуацій, описів, діалогів, монологів та художнього узагальнення. Тому читач образ «другої реальності» усвідомлює як можливий варіант світобудови, яку можна сприймати або заперечувати.

У попередніх класах ви збагнули, що на розвиток українського письменства мала великий вплив усна народна творчість з її тематичним і жанровим розмаїттям. Загалом література у своєму розвитку зазнала певних етапів. Традиційно *українську літературу поділяють на періоди*: XI—XVIII століття — давня, XIX століття — нова, XX—початок XXI століття — новітня література.

Красне письменство XIX століття поділяється на менші самостійні періоди: українська література перших десятиліть XIX століття; 40—60-і роки; 70—90-і роки, кінець XIX—початок XX століть. Кожен період характеризується своїми образами, проблематикою, жанровою і стилістичною своєрідністю, певними художніми здобутками. Українські митці орієнтувалися на передові філософські та естетичні ідеї, творчі шукання письменників Європи. Це засвідчує послідовне функціонування стильових течій у західноєвропейських та українській літературах: класицизму, сентименталізму, романтизму, реалізму, натуралізму, модернізму.

Поступово українська література завойовувала *світове визнання*. У європейських країнах значний резонанс мали твори Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Миколи Костомарова, Марка Вовчка, Пантелеймона Куліша, Івана Франка, Івана Карпенка-Карого, Михайла Старицького, Ольги Кобилянської,

Михайла Коцюбинського, Лесі Українки та інших, чії твори перекладалися слов'янськими та західноєвропейськими мовами, були позитивно оцінені критиками. Наприкінці XIX століття кращі твори українських митців стали відомими і в Америці.

Невід'ємною ознакою літератури є її *національна своєрідність* та *вселюдський вимір*. Це означає, що мистецтво слова кожного народу має національну самобутність, є носієм ознак, що характеризують націю, відбивають ментальність народу, його духовність. Загальні національні особливості світосприймання зумовлені історично, сформовані географічними особливостями території країни, на якій живе народ, її економічними, суспільними умовами, культурою. Національна своєрідність літератури позначається на тематиці й проблематиці творів, змалюванні характерних типів, що виявляють себе через індивідуалізовані риси героїв. Ця органічна якість художньої літератури певного народу розкривається через систему змістових і формально-стильових особливостей, притаманних митцям. Проте література кожного народу має не тільки національні особливості, а й загальнолюдські, близькі читачам інших народів. Українська література є гуманістичним мистецьким феноменом, адже завжди несла великий заряд любові до людини, захищала людську гідність. Невипадково твори українських письменників знаходили відгук у серцях читачів світу, які захоплювалися іскрометним сміхом Івана Котляревського, глибоким патріотизмом Тараса Шевченка, романтизмом Миколи Гоголя, інтелектуалізмом Лесі Українки, гуманістичним пафосом Ольги Кобилянської, неповторною поетикою Михайла Коцюбинського. Читачам багатьох країн імponує пафос утвердження духовної цінності людини, її права на свободу, рівність, вільний розвиток, захист державної незалежності.

Розвиток літератури відбувається в неспинних пошуках, експериментах, тобто постійно перебуває в процесі.

Літературний процес — це особлива форма функціонування літератури в певній країні у певну історичну добу, що охоплює в своє силове поле не тільки художню літературу, а й усе, пов'язане з нею: *критику, літературознавство, філософію, суміжні мистецтва*. Він складається з таких чинників: творчі напрями, їх становлення, розвиток, занепад; стильові течії, боротьба між ними, часові межі; творчий доробок митців, їх новаторство; критика та її вплив на розвиток письменства; періодика, видавнича справа; зв'язок з літературами інших народів; літературні групи, письменницькі організації. Літературний процес у кожній країні є складником світового суспільно-історичного процесу розвитку мистецтва слова.

У XIX столітті виникло *літературознавство* — наука про художню літературу, яка висвітлює її походження, сутність і розвиток. Це одна з гуманітарних наук, яка відіграє важливу роль у духовному житті суспільства, формуючи у читачів естетичні смаки і світоглядні засади. Її функція — аналізувати літературні явища, оцінювати художні твори у світлі загальнолюдських ідеалів, формувати систему наукових знань про мистецтво слова.

Літературознавство включає три основні дисципліни — *теорію літератури, історію літератури і літературну критику*, які тісно взаємопов'язані.

Теорія літератури досліджує природу і суспільну функцію літературної творчості, визначаючи її як форму духовної діяльності людей. Об'єктом її студій є особливості образного зображення письменником дійсності, естетичні концепції світу і людини, загальні закономірності розвитку літератури, зокрема поділ літератури на роди, жанри, напрями і течії, принципи відтворення життя, стильова своєрідність текстів. Велика увага приділяється змісту і формі творів, образів, конфліктів, сюжету, композиції, віршуванню. Значний внесок у розвиток теорії літератури зробили *Олександр Потебня, Іван Франко, Микола Зеров, Олександр Білецький, Петро Волинський, Григорій В'язовський, Олександр Ткаченко, Олександр Астаф'єв* та інші.

Предметом *історії літератури* є конкретне вивчення вітчизняної та світової літератур, з'ясування історії виникнення та розвитку літературних періодів, напрямів і течій, художніх стилів у різні епохи, окремих творів. Історик літератури розглядає будь-яке літературне явище в історичному розвитку, а творчість письменника висвітлює в контексті історичного, суспільного, мистецького розвитку епохи. Характеризується сам процес становлення і розвитку письменства, різних форм творів, аналізуються тексти і визначається їх місце в літературному процесі. Талановитими істориками української літератури були *Омельян Огоновський, Іван Франко, Михайло Грушевський, Сергій Єфремов, Михайло Возняк, Дмитро Чижевський, Петро Хропко*, продовжують працювати *Микола Жулинський, Віталій Дончик, Євген Сверстюк* та інші.

Літературна критика (гр. *kritike* — судження) аналізує й оцінює переважно сучасні художні твори, їх естетичну вартість, виявляючи основні тенденції літературного процесу. Об'єкт вивчення — поточна журнальна і книжкова продукція. Критики пропонують читачам своє сприймання й оцінки мистецької вартості твору, порушених у ньому проблем. Розгляд творів відбувається з погляду художньої цілісності тексту, єдності ідей та образів, своєрідності конфлікту, групування героїв, особливос-

тей сюжету і композиції, форм розповіді. У сучасній критиці використовуються такі жанри: *стаття, рецензія, огляд, есе, літературний портрет, літературно-критичний діалог, полемічна репліка, бібліографічна замітка*. Значну роль у формуванні української критики відіграли *Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Іван Франко, Леся Українка, Микола Євшан, Леонід Новиченко, Анатолій Макаров, Іван Дзюба, Микола Жулинський, Роман Гром'як, Микола Громницький, Юрій Ковалів* та інші.

Українське письменство було трибуною захисту знедолених, сприяло пробудженню національної самосвідомості бездержавної української нації. Усвідомлення суспільного призначення літератури визначило характер художніх шукань митців, появу героїв, які відзначаються активністю, прагненням змінити антигуманний світ, наприклад, Бенедьо Синиця, Євген Рафалович у Франка, Чіпка Варениченко у Панаса Мирного та Івана Білика. Галерею борців за свободу створили Михайло Старицький, Борис Грінченко, Леся Українка та інші. Звеличували людину-творця, духовно багату особистість Михайло Коцюбинський, Ольга Кобилянська, Олександр Олесь. Українська література цієї доби була новаторською і в проблематиці, і в образній палітрі, і в жанрових формах. Вона багата творчими індивідуальностями світового виміру, розмаїттям стильових і художніх манер, гнучкістю і свободою образного втілення.

Підсумуйте прочитане. 1. Яка відмінність між науковим і художнім освоєнням світу? Відповідь конкретизуйте, порівнявши науковий опис річки Дніпро, і картину Дніпра в тиху погоду, і в бурю, вдень і вночі, описані Миколою Гоголем. Якими образами і поняттями мислять науковці та письменники? 2. У чому виявляються специфічні риси художньої літератури? Розкажіть про роль мови у творенні красного письменства. 3. Що є головним предметом мистецтва слова? Своє твердження проілюструйте прикладами з творів українських письменників. 4. Назвіть періоди розвитку української літератури. 5. Схарактеризуйте гуманістичний пафос творів українських митців слова.

Робота в парях. Підготуйте з однокласником усні виступи, розподіливши теми, за потреби доповніть одне одного. 1. Що таке літературний процес? З яких чинників він складається? 2. Пригадайте і розкажіть, як розвивався літературний процес у добу романтизму. Назвіть відповідні художні твори та їхніх авторів.

Поміркуйте. 1. Чому мистецтво слова називають людинознавством? Аргументуйте відповідь прикладами із творів українських письменників. 2. Чи можна вважати змальовані картини у художньому творі аналогом картин життя? Доведіть свою думку. 3. Що зумовлює художнє мислення автора? Як це виражається в його

творчості? 4. У чому полягає національна своєрідність української літератури та її загальнолюдське значення?

Творче завдання. Уявіть, що до вашої школи прибув ваш ровесник з іншої держави. Він просить вас розповісти про значення української літератури в світовому процесі. Усно складіть есе і виступіть у класі.

Робота у групах. Об'єднайтеся в класі у три групи, колективно підготуйте відповідь на одне з питань, про що звітують окремі учні від кожної групи. 1. З'ясуйте, до якої галузі науки належить літературознавство, назвіть його функції. 2. Схарактеризуйте три складові частини науки про літературу. Назвіть теоретиків літератури, представників літературної критики та історії української літератури. 3. Що вам відомо про сучасні періодичні видання, в яких висвітлюється розвиток літератури? Складіть усне повідомлення про дебати у пресі навколо одного з актуальних літературних питань.

Узагальнюємо вивчене.

**Таблиця відмінностей між наукою
та художньою літературою**

Наука	Художня література
Об'єктивність; індивідуальність автора нівелюється	Втілення суб'єктивної позиції й світогляду; індивідуальний стиль автора
Оперує фактами, законами, логічними судженнями, встановлює причиново-наслідкові зв'язки	Створює художній образ, конкретний та водночас багатозначний, діє на органи чуття, виражає сутність дійсності
Логічне пізнання, що передбачає висвітлення фактів, їх узагальнення; випадкове підпорядковується закономірному, універсальному. На основі цього здійснюється передбачення, формулюється гіпотеза	Моделювання дійсності через художнє та етичне осмислення дійсності автором. Творення естетичного образу реальності
Достовірність знання, точність даних, документальність	Фантазія, вигадка, умовність, відтворення загального в одиничному, моделювання уявної картини життя

Огляд літератури останньої третини ХІХ століття

Літературне життя в Україні у другій половині ХІХ століття розвивалося у складних історико-культурних умовах. Чинність Валуєвського циркуляру (1863) та Емського указу (1876) унеможливлювала повноцінність функціонування українського літературного процесу. Цей період характеризується чергуванням «відлиг» і «мертвих антрактів» (*Сергій Єфремов*).

Відлига початку 70-х років була знаменна посиленням громадянської активності, створенням у Києві Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (1873), що став осередком наукового українознавства і об'єднав діяльність таких потужних вчених і митців, як *Павло Житецький*, *Володимир Антонович*, *Михайло Драгоманов*, *Павло Чубинський*, *Микола Лисенко*, *Михайло Старицький* та інші. За три роки вони здійснили колосальну працю зі збору, видання і дослідження українського фольклору, вивчення історії, мовознавства та мистецтва. Ця праця була перервана указом царя 1876 року, який передбачав заборону українського друкованого слова навіть під нотами пісні, завезення української книжки з-за кордону, друкування перекладів творів українською мовою.

Українська література означеного періоду має особливість, яка виокремлює її з-поміж інших літератур світу: вона перебувала у постійному зв'язку з національно-визвольним рухом свого народу. *Михайло Грушевський* наголошував: «*Історія нашої літератури є зараз історією нашого відродження національного і культурного... Українське слово вирятувало народ від видимої загибелі*».

Геополітична розірваність України, бездержавний статус нації теж позначилися на літературному процесі. Самодержавна монархія Романових проводила сувору і послідовну політику заборон стосовно національних культур, зокрема української. Конституційна монархія Габсбургів декларувала певні права й свободи національним меншинам, що входили до її складу. Таким чином, культурне життя на східних (у складі Росії) і західних (у складі Австро-Угорщини) українських зем-

лях мало свої особливості й відмінності. Однак саме у період 70—90-х років XIX століття українці все тісніше гуртувалися у спільній боротьбі проти соціального, політичного і національного гніту. У цій боротьбі головну роль відіграла інтелігенція, бо саме від неї залежала інтенсивність національного самоусвідомлення українського народу.

На початку 70-х років в Україні відродили свою діяльність громади. Їх інтелектуальне ядро склали представники патріотично налаштованої інтелігенції, що активно працювала на ниві народної освіти.

Після 1876 року центр культурного і літературного життя було перенесено з Києва до Львова. У Галичині активно діють товариство «Просвіта», засноване 1868 року, Літературне товариство імені Шевченка (1875), реформоване 1892 року в Наукове товариство імені Шевченка, організуються бібліотеки, читальні, драматичні та хорові гуртки. Газети і журнали українською мовою («Правда», «Зоря», «Діло») дали можливість друкувати твори українцям, що жили по різні боки кордону. **Іван Франко** організував видання часописів «Громадський друг», «Дзвін», «Молот», «Світ», «Жите і слово». Завдяки **Наталії Кобринській** у Львові в 1887 році з'явився жіночий альманах «Перший вінок».

Перший політичний емігрант з України **Михайло Драгоманов** здійснив у Женеві п'ять випусків збірника «Громада» та двох номерів журналу під такою ж назвою. Завдяки його старанням у Женеві був надрукований роман Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Драгоманов виступив у Парижі на літературному конгресі (1878) з доповіддю, у якій звучав протест проти небачених гонінь літератури великого народу.

Твори українських письменників могли з'являтися на Східній Україні в єдиному періодичному виданні — «Киевская старина» (1882—1906). Щоправда, упродовж 80—90-х років XIX століття вдалося надрукувати кілька альманахів: «Луна», «Рада», «Нива», «Степ», «Складка».

Незважаючи на урядові заборони і обмеження друкованого слова, в Україні з'явилися митці, чия творча індивідуальність і нині чарує читача своєю яскравістю і глибиною, — **Іван Нечуй-Левицький**, **Панас Мирний**, **Борис Грінченко**, **Михайло Старицький**, **Іван Карпенко-Карий**, **Іван Франко** та інші.

У другій половині XIX століття в українській літературі провідним художньо-стильовим напрямом стає *реалізм*. Основу художнього образу реалісти вбачали у його відповідності дійсності, змалюванні типових обставин. Своїм покликанням вони вважали пізнання дійсності та її ідейну оцінку. Улюб-

леними жанрами представників цього літературного напрямку були роман і повість.

 Міжпредметні паралелі. Найвидатнішими представниками реалізму вважаються Іван Тургенєв, Федір Достоевський, Лев Толстой — у російській літературі, Чарлз Діккенс — в англійській, Оноре де Бальзак, Гюстав Флобер, Стендаль, Еміль Золя — у французькій. Серед європейських реалістів слід виокремити письменника, з яким пов'язують утвердження натуралізму. Це Еміль Золя (1840—1902) — автор «Ругон-Маккарів» — серії із 12 романів, які його славили. Еміль Золя розробив основні засади натуралістичної естетики. Від художнього твору він вимагав документальної точності, а від митця — скрупульозного спостереження та вивчення дійсності. Він закликав не уникати змалювання відразливих деталей навколишнього світу, у власних творах показував життя соціального дна, хворобливу психіку людини тощо. В Україні натуралізм не набув істотного поширення, хоча й мав певний вплив на художні шукання Івана Нечуя-Левицького («Бурлачка»), Івана Франка («На дні», твори бориславського циклу).

Розвиток української поезії в останнє тридцятиріччя ХІХ століття пов'язаний з іменами таких митців, як Пантелеймон Куліш, Леонід Глібов, Юрій Федькович, Олена Пчілка, Михайло Старицький, Павло Грабовський, Борис Грінченко, Яків Щоголев, Іван Манжура, Іван Франко, Володимир Самійленко, Леся Українка. Саме їм належить заслуга проблемно-тематичного і жанрово-стильового збагачення поезії, розширення її образної та ритмомелодичної систем. Серед цього суцвіття талантів виокремлюються дві постаті. Перша — Михайло Старицький, який «завершає собою пошевенківську пору в поезії, пору повільного відходу від тем Шевченка та його манери. Він з найбільшою яскравістю проголошує потребу перекладів як стимул і початок дальшого розвитку мови; в громадянській ліриці він виразно звертається від пророків та Старого Заповіту до громадянської поезії росіян; він перекладає Гейне і користується ним у власних спробах запровадити нові ліричні жанри» (Микола Зеров). Саме Старицькому належить заслуга виховання молоді літературної генерації 80-х — початку 90-х років ХІХ століття («Плеяда»). Леся Українка неодноразово стверджувала, що найбільше значення з попередників для неї мали Куліш і Старицький. Друга постать — Іван Франко — новатор, законодавець поетичної культури, митець, який випробував і модифікував усі поетичні жанри та метричні системи. До вершин світової поезії належать його збірки «З вершин і низин», «Зів'яле листя», поема «Мойсей».

Творцями української *прози* аналізованого періоду є *Іван Нечуй-Левицький, Олександр Кониський, Панас Мирний, Михайло Старицький, Іван Франко*. У 80—90-і роки цей ряд поповнюють *Борис Грінченко, Степан Ковалів, Олена Пчілка, Наталія Кобринська*. Прозаїки збагатили художній світ українського реалізму розмаїттям суспільних типів: інтелігенти-просвітники (Павло Радюк з роману «Хмари» Івана Нечуя-Левицького, Марко Кравченко з повісті «Сонячний промінь» Бориса Грінченка), селяни-правдошукачі (Микола Джеря з однойменної повісті Івана Нечуя-Левицького, Чіпка Варениченко з роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного та Івана Білика), робітники та заробітчани (твори бориславського циклу Івана Франка, «Бурлачка» Івана Нечуя-Левицького), емансиповані жінки («Товаришки» Олени Пчілки), жінки-повії («Повія» Панаса Мирного).

Постійним об'єктом уваги прозаїків було передусім сільське життя («Микола Джеря», «Кайдашева сім'я» Івана Нечуя-Левицького, «Лихо давнє і сьогочаснє» Панаса Мирного). «Історію народу в особах» написали українські майстри слова, показавши життя робітників на шахтах («Батько та дочка» Бориса Грінченка) і нафтових промислах (бориславський цикл Івана Франка), чиновництва («П'яниця» Панаса Мирного), духовенства («Старосвітські батюшки і матушки», «Афонський пройдисвіт» Івана Нечуя-Левицького), зобразивши злочинське середовище («На дні» Івана Франка, «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного та Івана Білика). Проблему формування національно свідомого інтелігента порушив Іван Франко у романах «Пережесні стежки», «Лель і Полель».

Жанрове багатство української прози у 70—90-х роках визначається активним побутуванням жанрів *оповідання* (цикл «Баба Параска та баба Палажка» Івана Нечуя-Левицького, «Каторжна», «Дзвоник» Бориса Грінченка), *новели* («Лови» Панаса Мирного), *повісті* та *роману*. Два останні жанри в епоху реалізму зазнали особливого розквіту та жанрових варіацій. Так, в означений період функціонують *повість соціально-побутова* («Микола Джеря» Івана Нечуя-Левицького), *родинно-побутова* («Кайдашева сім'я» Івана Нечуя-Левицького), *повість-хроніка* («Старосвітські батюшки і матушки» Івана Нечуя-Левицького), *ідеологічно-проблемна* («Лихі люди» Панаса Мирного, «Сонячний промінь» Бориса Грінченка), *історична* («Захар Беркут» Івана Франка, «Оборона Буші» Михайла Старицького).

У 1886 році у Львові був опублікований роман *Анатолія Свидницького* «Люборацькі», де порушено актуальну проблему денационалізації, що призводить до деградації особистості.

Названий «сімейною хронікою», цей твір переріс задекларовані жанрові рамки. Панас Мирний та Іван Білик виступили творцями жанру *соціально-психологічного роману* («Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Повія»). Роман *проблемно-ідеологічний* з'явився з-під пера Івана Нечуя-Левицького («Хмари», «Над Чорним морем») та Івана Франка («Лель і Полель»). Незважаючи на заборону опрацювання певних тем (історичної, з життя української інтелігенції), написано *історичні романи* «Князь Єремія Вишневецький», «Гетьман Іван Виговський» Івана Нечуя-Левицького.

На зміну оповіді від першої особи приходить об'єктивізована манера викладу зображуваного від третьої особи. Це розширило можливості художньої виразності прозового письма, що виявилися у широкому застосуванні описів — *портретів, пейзажів, інтер'єрів*. Панорамності зображуваного світу сприяли авторські відступи, характерні для великих епічних полотен другої половини XIX століття. Визначальними рисами українського письменства 70—90-х років були віра у суспільно-перетворюючу роль художньої літератури, вплив на неї національно-визвольного руху. Епічні твори Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Івана Франка та інших створили надійний ґрунт для подальшого розквіту української художньої прози.

В умовах заборон українського друкованого слова важливого значення набувала українська *драматургія*. Для неї у 70—90-х роках були властиві широка соціальна проблематика, нові герої, досконала художня форма. Сценічно втілені п'єси *Марка Кропивницького, Михайла Старицького, Івана Карпенка-Карого, Бориса Грінченка, Івана Франка* розширювали сферу впливу української літератури, її функціональні можливості. У Російській імперії театральна сцена була єдино можливим офіційним місцем, де звучала українська мова. *Театр корифеїв* (Марко Кропивницький, Михайло Старицький, Іван Карпенко-Карий) став найкращою суспільною, національною і естетичною школою. «Склалася трупа, якої Україна не бачила ані перед тим, ані по тому, трупа, котра збуджувала ентузіазм не тільки в українських містах, а й у Москві, і в Петербурзі, де публіка часто має нагоду бачити найзнаменитіших артистів світової слави. Гра українських артистів була не дилетантською імпровізацією, а наслідком сумлінних студій, глибокого знання українського люду та його життя, освітленою інтуїцією великих талантів» (Іван Франко).

До різножанрових досягнень драматургії аналізованої доби відносять твори «Глітай, або ж Павук» та «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» Марка Кропивницького, «Не судилось», «Талан» Михайла Старицького, «Мартин Боруля», «Хазяїн»,

«Сто тисяч», «Суєта», «Житейське море» Івана Карпенка-Карого, «Лимерівна» Панаса Мирного, «Степовий гість», «Серед бурі» Бориса Грінченка, «Учитель», «Сон князя Святослава», «Украдене щастя» Івана Франка.

 Міжпредметні паралелі. Український театр останньої третини ХІХ століття був музично-драматичним. Семен Гулак-Артемовський написав першу українську лірично-комічну оперу «Запорожець за Дунаєм». Петро Ніщинський є автором музично-драматичної картини «Вечорниці» до вистави Тараса Шевченка «Назар Стодоля». Микола Лисенко на матеріалі п'єси «Наталка Полтавка» створив оперу.

 Підсумуйте прочитане. 1. Чим відзначалося літературне життя в Україні у другій половині ХІХ століття? 2. Коли були підписані Валувєвський циркуляр та Емський указ? Як вони позначилися на перебігу культурного життя? 3. З'ясуйте значення Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у розвитку українознавства. 4. Схарактеризуйте подвижницьку діяльність громад початку 70-х років ХІХ століття. 5. Коли і де було відкрите Наукове товариство імені Тараса Шевченка? 6. Назвіть українських письменників, чия творчість припадає на 70—90-і роки ХІХ століття.

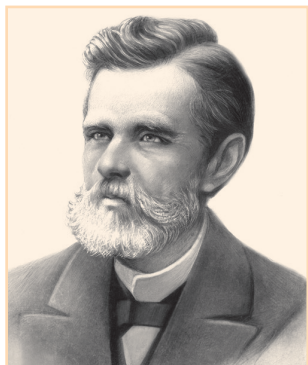
 Поміркуйте. Поясніть причини того, що українською літературною столицею наприкінці 50-х — на початку 60-х років був Петербург, на початку 70-х — Київ, а після 1876 — Львів.

 Робота в парах. Один з учнів має розповісти про заснування і функціонування українських газет та журналів у Галичині, їх значення у розвитку української літератури. Інший — з'ясувати ситуацію з періодичною пресою і неперіодичними виданнями на Східній Україні в останній третині ХІХ століття. Учні можуть доповнювати один одного.

 Робота в групах. Поділіться в класі на дві групи, кожна з яких схарактеризує зміст циркуляра міністра внутрішніх справ Росії та царського указу 1863 і 1876 років щодо українських книг і періодичних видань. З'ясуйте особливості літературного життя в Україні після підписання цих документів. Доповідають про результати спільної роботи окремі учні від кожної групи.

 Мистецька скарбниця. Прослухайте хоровий твір Петра Ніщинського «Закувала та сива зозуля» у виконанні хору імені Григорія Верьовки. Які почуття викликає у вас цей твір? Чому кування зозулі спричинило сльози у невільників? Як змінювався ваш настрій упродовж виконання твору?

Іван Нечуй-Левицький (1838—1918)

Левицький був у важку, войовничу, заогнену пору тим, чого в таку пору і найрозумніші не розуміють — був артистом¹, творцем живих типів...

(Іван Франко)

Одного з найкращих українських прозаїків, відомого в літературі під псевдонімом Іван Нечуй-Левицький, вважають неперевершеним майстром слова, тонким знавцем народного побуту, історії, ментальності українців, митцем з яскраво вираженою громадянською позицією. Талант письменника

змушував читачів замислюватися над причинами розбрату в українському суспільстві («Кайдашева сім'я») та появи шукачів правди, які заради волі нехтували особистим щастям, благополуччям родини («Микола Джеря»). Нечуй-Левицький був неперевершеним майстром сатиричного зображення («Баба Параска та баба Палажка»), тонким ліриком у показі кохання й жіночої неволі («Дві московки», «Бурлачка»), вдумливим аналітиком (романи «Гетьман Іван Виговський», «Князь Єремія Вишневецький»), борцем за морально-етичні цінності (повісті «Причепка», «Живцем поховані»). Як драматург Іван Семенович створив історичні драми «Мотря Кочубеївна», «Маруся Богуславка», «В диму та полум'ї»; сатиричну п'єсу «На Кожум'яках», яка особливої популярності набула в переробці Михайла Старицького під назвою «За двома зайцями». Оповідання «Вітрогон», казка-легенда «Запорожці демонструють, що Іван Семенович був знавцем дитячої психології. Митець став непересічним публіцистом, фольклористом, істориком, літературознавцем, що демонструють нариси «Яків Головацький і Пантелеймон Куліш», «Марія Заньковецька», «Хто такий Тарас Шевченко», праці «Світогляд українського народу в прикладі до сучасності», «Історія Русі», «Криве дзеркало української мови». Маючи і хист мовознавця, Нечуй-Левицький видав двотомну «Граматику українського язика».

Визначний майстер реалістичної прози

На формування свідомого митця, просвітителя, палкого вболівальника за долю України вплинуло виховання у священницькій сім'ї, яка справедливо вважалася в українському

¹ А р т і с т – тут: митець.

соціумі еталоном поведінки й культури. Іван Семенович Левицький народився 25 листопада 1838 року в селі Стеблеві Канівського повіту Київської губернії (сучасна Черкаська область). Батько його, Семен Степанович, був священиком з діда-прадіда. Він зібрав велику бібліотеку і змалку привчав дітей до книжки. За словами сина, Семен Левицький основою усіх починань *«мав українську ідею»*, всупереч настановам Російського Синоду, проповіді в церкві читав українською мовою. Ще малим хлопцем майбутній письменник чув

Будинок-музей Івана
Нечуя-Левицького
в Стеблеві Черкаської
області

від односельців про Шевченка, адже Керелівка (Кирилівка) розташована поблизу від Стеблева, та й батько любив читати напам'ять вірші Кобзаря. Народолюбство священика Левицького було дійовим: при церкві він започаткував школу, в якій кріпацьких дітей учив грамоти, проте місцевий поміщик Головінський заборонив навчання, мотивуючи це тим, що грамотні кріпаки панщину відробляти не захочуть. Разом із селянськими дітьми в цій школі вчився й Івась, грався з ровесниками в народні ігри, слухав фантастичні фольклорні перекази про «нечисту силу», вражаючи розповіді про нестатки в рідинах, про панську сваволю. Ці дитячі враження, знання реального життя стали другою передумовою формування особистості митця, його намаганням в художніх творах захистити, виправдати скривджених, затаврувати винуватців соціального зла. Третью передумовою кристалізації характеру, вироблення стійкої громадянської позиції стало те, що змалку в сім'ї, від кобзарів, односельців Іван Левицький чув історичні легенди про Івана Гонту й Максима Залізняка, яких народ вважав своїми заступниками, тому ці постаті вразливий хлопчик уявляв у ореолі слави й жертвовності. Семен Левицький при нагоді привертая увагу дітей до історичних місць, про що згадував у *«Життєписі»*: *«Було, як їдемо з ним в Корсунь, то все, було, показує нам Різаний Яр та могили під Корсунем, де була битва Богдана Хмельницького з поляками; показував Наливайків шлях, що повертає з Корсунської дороги»*. Матір майбутнього письменника, Анна Лук'янівна, з роду Трізвінських, знала чимало народних пісень, прислів'їв, приказок, тож мамина соковита мова згодом лягла в основу багатьох творів митця.

Дев'ятирічного Івася батько відвіз до Богуслава в духовне училище. Добре підготовленого хлопчика зарахували не до

підготовчого, а відразу до першого класу. Незважаючи на природні здібності й належну підготовку, вчитися вразливому Івасеві було важко через сувору дисципліну, знуцання окремих вчителів і схоластичність, абстрактність багатьох наук. На щастя, в училищі були й справжні педагоги, які давали учням глибокі знання, а пізніше надихнули Івана Семеновича на викладацьку діяльність.

1853 року Івана Левицького перевели до Київської духовної семінарії. Тут він захопився читанням художньої літератури, а повість Миколи Гоголя «Тарас Бульба» майже всю знав напам'ять. Закінчення семінарії для Івана Левицького виявилось не тільки важливим етапом духовної зрілості, а й фізичним випробуванням: від систематичної перевтоми юнак серйозно захворів. Проте мальовнича природа рідного Стеблева, материнське піклування, належні харчі й відпочинок скоро поставили Івана на ноги. Він почав викладати у Богуславському училищі, а восени 1861 року вступив до Київської духовної академії. Майбутні священники цього богословського закладу підтримували тісні стосунки зі студентами Київського університету, які обговорювали проблеми рідної мови, історії України. Це активізувало цікавість юнаків до українського письменства. Почав писати українською й Іван Левицький, не втаємничуючи в це ні товаришів, ні батьків. Сан священника унеможлилював перспективу письменницької справи, тож юнак обрав викладацьку діяльність.

Іван Левицький з юності виявляв далекоглядність і силу волі; він ясно бачив свої завдання й життєву мету — служіння рідному народові. *Іван Франко* чи не його єдиного серед сучасників вважав письменником глибоко свідомим насамперед національно: *«Іван Нечуй-Левицький був виключно українським письменником тоді, коли многі його ровесники твердо вірили, що свобода і соціалізм знищать швидко всі національні різниці»*.

Випускник академії влаштувався на роботу викладачем російської словесності в Полтавській духовній семінарії, де й написав перші повісті — «Дві московки» й «Гориславська ніч, або Рибалка Панас Круть». Оскільки в Україні діяла офіційна заборона на друк творів українською мовою, рукописи своїх повістей молодий автор, неабияк ризикуючи, надсилав до Львова. У 1869 році їх опублікували в журналі «Правда» під псевдонімом Іван Нечуй. Цим обраним ім'ям митець наче відсторонювався від шовіністично налаштованих недоброзичливців, нехтуючи їхніми доносами й невдоволенням начальства. Через рік Іван Семенович завершив роботу над повістю про українську інтелігенцію «Хмари», вклавши в уста Павла Радюка болючі слова: *«Де наша минувість, де вона ділась? Де наша козацька*

воля і рівність? Нам не треба Туркестану, не треба солдатчини, не треба панів! — Та чого ж нам треба? — спитав батько несміливо й тихо, сливе нишком. — Та чого нам не треба, коли ми нічого не маємо!». Як бачимо, Нечуй зафіксував зміни у світогляді українців: те, що для старшого покоління вважалося крамольною темою розмов, для молодшого виявилось актуальним питанням національної самоідентифікації.

Коли Іванові Левицькому запропонували викладацьку роботу в гімназіях Каліша і Седлеця, він з радістю погодився. Тут він провадив активне громадське життя. У Седлеці навіть успішно зіграв на сцені роль Петра з «Наталки Полтавки» Івана Котляревського. Літературну творчість молодий талант не лише не занедбав, а й зав'язав дружні стосунки з Пантелеймоном Кулішем і редактором журналу «Основа» Олександром Білозерським, познайомився з Миколою Костомаровим. У 1872 році у Львові вийшли друком «Повісті Івана Нечуя».

Хоч професійна кар'єра Івана Семеновича складалася вдало, і як письменник він здобував усе більшу популярність, всієї повноти щастя Нечуй-Левицький не зазнав: одружитися йому не судилось. Незреалізовані можливості особистого щастя вилилися у високу продуктивність творчої праці Івана Левицького й трепетне ставлення до кохання його літературних героїв. Високі почуття — як щасливі, так і трагічні — письменник завжди виводив прекрасними.

Переїхавши 1873 року до Кишинева, Іван Семенович прожив тут до 1885 року, викладаючи російську мову та літературу, старослов'янську і латинську мови в гімназіях, водночас працюючи і бібліотекарем. Саме тут були написані повісті «Микола Джеря» (1878), «Кайдашева сім'я» (1879), «Бурлачка» (1880). *Іван Франко* в образі Миколи Джері розпізнав тип волелюбного українця: *«Микола Джеря — один із тих світлих, лицарських типів українських, з яких колись складався сам цвіт запорозького козацтва... Микола Джеря, хоч кріпаком родився, був однак з тих людей, котрим ціле життя воля пахне, був з тих здорових натур, що скорше вломляться, а зігнути не дадуться».*

Нечуй-Левицький усвідомлював, що перед українцями водночас постало багато проблем, що їх європейські народи розв'язували поступово і впродовж довгого часу.

Високий авторитет, яскрава громадська позиція народолюбця Левицького не могли не дратувати місцеве начальство, зокрема директора гімназії, який систематично писав на Івана Семеновича доноси в поліцію. Критичною точкою в стосунках директора і викладача став офіційний виклик з погрозами, описаний у повісті «Над Чорним морем»: *«Ви прочитали в однім класі уривок з української думи про Хмельницького, ви пишете в*

галицькі журнали... Ви не на місці в нашій гімназії. Переходьте на північ, а як ні, то вас силою переведуть на Біле море... Ви чоловік талановитий, ваше слово має вплив, і цим ви небезпечні».

Політично забарвлений конфлікт прискорив вихід гімназійного викладача на пенсію. У віці 47 років Нечуй-Левицький переїхав до Києва, де прожив майже піввіку й написав такі високохудожні твори, як «Невинна» (1886), «Над Чорним морем» (1890), «Скривджені і нескривджені» (1892), «Поміж ворогами» (1893), «Гетьман Іван Виговський» (1895), «Князь Єремія Вишневецький» (1897). Читаючи, осмислюючи минуле й сучасне, багато хто уявляв собі автора широкоплечим, повним життєвої сили й енергії козарлюгою. Насправді митець був невисоким, худорлявим, слабосилим чоловіком, який, за словами Івана Франка, *«говорив теплим і щирим, але слабеньким голосом, ходив помаленьку дрібними кроками і взагалі робив враження пташини, вродженої в клітці»*.

Незважаючи на кваліть, письменник сумлінно трудився над перекладом Біблії, клопотався про вихід україномовного журналу «Промінь», що так і не побачив світу через дію валуєвського циркуляру. Нечуй-Левицький був одним із найерудованіших тогочасних людей. Він цікавився прозою Оноре де Бальзака, Емілі Золя, Жорж Занд, поезіями Шарля Бодлера і Поля Верлена, драматургією Вільяма Шекспіра, про кожного з митців маючи свою думку, що інколи суперечила моді. Високо оцінював Іван Семенович романи «Батьки і діти» Івана Тургенєва, «Що робити?» Миколи Чернишевського, однак у власних романах про інтелігенцію не став епігоном цих митців. Його герої завжди виявлялися носіями національної ідеї, а головними принципами української літератури Нечуй-Левицький вважав *«реальність, народність і національність»*.

На час початку Першої світової війни Іванові Семеновичу виповнилося 76 років, тож він потребував опіки, тим більше в тяжкий воєнний час, проте сестра і небіж, яким письменник матеріально допомагав усе своє життя, знехтували родинними обов'язками. Нечуй-Левицький сам мусив стояти в чергах під дощем чи снігом і не раз застуджувався, занепадав духом. Коли ж письменник зовсім зліг, родичі віддали його в будинок для перестарілих і не навідували. Страдницький шлях письменника обірався 2 квітня 1918 року в Києві.

Саме тут, на Байковому кладовищі, Іван Семенович знайшов вічний спочинок.

Нечуй-Левицький започаткував новий етап розвитку національної прози. *Іван Франко* відзначив уміння митця спостерігати й художньо моделювати життя, називав його *«колосальним, всеобіймаючим оком»* Правобережної України. *«Те око обхпанує*

не маси, а одиниці, зате обхапує їх із незрівнянною бистротою і точністю, вміє підхопити відразу їхні характерні риси і передати їх нам із тою випуклістю і свіжістю красок, у яких бачить їх само».

Підсумуйте прочитане. 1. Які чинники зумовили формування характеру Івана Левицького? 2. Проаналізуйте поданий у статті уривок з повісті «Хмари», з'ясуйте відмінності в світоглядах старшого і молодшого поколінь. 3. Чому передові погляди Івана Нечуя-Левицького гімназійне начальство осуджувало? 4. Яким ви уявляєте Івана Семеновича? Яким його побачив Іван Франко? Опишіть художній портрет митця. 5. Чим вас вразив останній період життя Нечуя-Левицького? Чи зазнав він родинне щастя? 6. Чому Іван Франко назвав Нечуя-Левицького «колосальним всеобіймаючим оком» України?

Поміркуйте. 1. Чому Іван Семенович не продовжив династію священиків? 2. З якої причини митець приховував свої ранні твори від ровесників та батьків? У чому полягали життєві ідеали молодого письменника? 3. Чи вважаєте ви Нечуя-Левицького новатором у літературі? Свою відповідь належно обґрунтуйте. 4. Як ви розцінюєте той факт, що Нечуй-Левицький написав ряд історичних романів? Яку роль відіграють подібні твори для національної самоідентифікації? 5. Прочитайте висновок Івана Франка про образ Миколи Джері з повісті Івана Нечуя-Левицького. Хто з героїв прочитаних вами творів інших авторів також відповідає такій характеристиці? Чому ви так вважаєте?

Словникова робота. 1. Пригадайте, що таке епіграф і яка його функція. Прочитайте епіграф до статті про Нечуя-Левицького, розкрийте його зміст. 2. Пригадайте визначення повісті й роману. Якими ознаками повість відрізняється від роману? 3. Які риси притаманні історичному роману? Який роман вважають першим українським історичним романом? Хто його автор?

Мистецька скарбниця. За повістю Івана Нечуя-Левицького «Микола Джеря» було створено фільм, у якому головну роль зіграв Амбросій Бучма. Знайдіть у пошуковій програмі Google.com.ua мережі Інтернет відомості про фільм і підготуйте реферат.

Робота у групах. У групах (по 3—5 осіб) підготуйтеся до обговорення теми: «Іван Нечуй-Левицький — автор творів про пригноблене селянство чи генератор нових тем у красному письменстві?».

Сміх крізь сльози

Повість «*Кайдашева сім'я*» 1879 року було опубліковано у львівському часописі «Правда». Вдруге автор видав її у 1887 році в Києві, дещо змінивши початок і зробивши розв'язку щасливою: груша всохла, брати помирилися й, нарешті, в сім'ї запанувала злагода. Проте кожен читач усвідомлював штучність такого примирення, адже за характерами члени одіозної сім'ї аж ніяк не придатні для безконфліктного співіснування. Причиною

змін у творі стало те, що митець не намагався показати українців дріб'язковими, сварливими, чим йому несправедливо дорікали окремі сучасники. Уважний читач розумів, що сім'я Кайдашів — не типова модель селянської родини, адже викликає закономірний осуд односельців. Проте в таких явищах, як змізерніння людської душі, консерватизм і відсталість селянства, письменник вбачав загрозу для української нації морального й духовного убозтва. Тож порушив цю проблему в соціально-побутовій повісті «Кайдашева сім'я», прагнучи вплинути на мораль сучасників. Повість написано в річищі реалізму.

Реалізм (лат. realism — дійсний) — мистецький напрям XIX століття, що зображував типові характери в типових обставинах, прагнучи до глибокого й панорамного змалювання життя в його закономірностях і суперечностях. Його основні ознаки: соціальна зумовленість характеру людини, змалювання згубного впливу антигуманного світу на вчинки і долю героїв; історизм у відтворенні явищ дійсності (бачення історичної перспективи, взаємодія минулого, теперішнього і майбутнього); психологізм, відтворення внутрішнього світу героїв; гуманізм, співчуття і протест проти всіх форм соціального і духовного поневолення людини.

Ці прикмети реалізму знайшли своє втілення у творах Нечуя-Левицького, в яких він *показав змізерніння особистості, домінування Кайдашів, старосвітських батюшок і матушок переважно егоїстичних характерів, відсутність глибоких життєвих ініціатив, які б давали широкий простір думкам і почуттям. Оце поглинання людини побутом сприйнято було Нечуєм-Левицьким як велика загроза людській індивідуальності» (Ростислав Міщук)*. У «Кайдашевій сім'ї» письменник заговорив не тільки про занепад споконвічно високої ролі батька в українському суспільстві, не тільки показав зло, яке оселилося в людському серці й дало страшні плоди, не лише вдався до змалювання контрастних пар літературних героїв, щоб увиразнити типові образи українських селян, а й, попри сатиричність художнього тексту, показав, за словами літературознавця *Володимира Панченка*, «людей, які не сміються», адже щирого сміху, козацького, ментального, в повісті практично нема: «Твір «населений» дуже серйозними, навіть похмурими людьми. Лише інколи пробує жартувати Лаврін, а Мотря й Кайдашиха якщо й сміються, то хіба що зі злістю. Їм не до сміху, оскільки вони — учасники великої родинно-побутової війни, якій не видно кінця».

Звісно, Нечуй-Левицький разом з художніми персонажами сміється кризь сльози, адже показує руйнування традиційних підвалин життя українського селянства, моральний занепад і духовну деградацію поневоленого народу.

Віктор Полтавець. Ілюстрації до повісті «Кайдашева сім'я»

У творі чітко окреслено місце подій. Семигори — не плід творчої уяви, а добре знайомий письменникові населений пункт, адже в дитинстві Івась часто гостював у родичів з цього села, знав багатьох місцевих тіток і дядьків, не раз зустрічався з членами сім'ї Мазурів, які проживали на кутку Солоному біля церкви і стали прототипами літературних персонажів у побутово-сатиричній повісті. Запозичив з реального життя письменник злощасний пагорб, на якому часто ламалися вози. Навіть прізвище сватів Мазурів — заможних Довбишів — зберіг, а їхню язикату дочку теж переніс у повість, змалювавши швидко на розправу Мотрю, та ще й для увиразнення примхливої вдачі наділив її *«серцем з перцем»*.

Повість «Кайдашева сім'я» не тільки соціально-побутова, а й сатирична. Як зауважує Ніна Крутікова, *«комічні дії Кайдашів, зображені Нечуєм-Левицьким з теплою, співчутливою посмішкою, ніби «зсередили», з самого добре знайомого і близького селянського середовища... Головне ж для письменника не «сміх заради сміху», а вірність життєвій правді. З серії кумедних подій виростає реальна і трагічна картина життя селянства, яке потрапило з кріпосницького ярма у безвихідь нових пореформених відносин»*. Митець виявився неабияким знавцем стосунків у патріархальній селянській родині, тонко помітив наслідки панщини в характерах Омелька *Кайдаша* і його дружини *Марусі*, зробивши їх на старість ущербними людьми: шинок для голови сімейства в силу його все більшої горілчаної залежності став єдиним місцем, де він почувався комфортно, а спроби його дружини *«стати панею»* бодай у власній сім'ї й перетворити невісток на безправних наймичок призвели до ганьби на все село. Яскрава цитата засвідчує жорстокість Кайдашихи та її прагнення до влади: *«Вона стоя-*

ла над душею в Мотрі, наче осавула на панцині, а сама не бралась і за холодну воду». Ще в молодості перейняла Маруся від панів лицемірність і улесливість, показну манірність і чванливість. Називаючи спочатку Мотрю «медовими словами» — *серденьком, золотцем, дитям*, свекруха швидко скидає облудну маску, люто лається, «*полум'ям дише*», обзиває невістку *кобилою, занозою* тощо. Мотря скалічила стару матір. Згодом морально zdeградували колись поетичні натури Лаврін та Мелашка, що спричинило ущербне виховання внуків.

Авторська позиція в повісті здебільшого нейтральна або прихована, інколи осудливо-іронічна, проте до старих Кайдашів письменник неодноразово виявляє співчуття і розуміння. Не може й читач не жаліти пристарілого Омелька, на якого підняв руку Карпо, а молодший син взагалі перестав вважати батька головним у родині. Невдячний Карпо перед усім селом назавжди підірвав Кайдашів авторитет, хоч саме батько дав йому дах над головою, збудувавши хату через сіни, завдяки батьковому стельмахуванню сім'я постійно мала грошові надходження. Омелько, як умів, намагався примирити дружину зі старшою невісткою, щиро жалів Мотрю, турбувався, щоб вона пообідала, незважаючи на сварку, врешті, відділив Карпа, віддавши йому значну частину власного господарства. Викликає читачку прихильність і Маруся Кайдашиха, коли вночі встає забавляти свого першого внука, хоча за день тяжко наробилася по господарству. Навіть тоді, коли Мотря налаштовувала своїх дітей проти рідної бабусі, Кайдашиха все ж любила всіх онуків, частувала їх ласощами, пестила. Омелькова раптова смерть і Марусине каліцтво — страшний наслідок небажання синів у стосунках з батьками виявитися добрішими, не насміхатися з них, а розуміти й прощати вікові вади стареньких.

Представників молодшого покоління Кайдашів Нечуй-Левицький змалював неоднозначно. Понурий вдачаю *Карпо*, який з дитинства не вмів посміхатися, й прагматична, сварлива, скупа, хоч і надзвичайно працьовита *Мотря* варті одне одного в подружжі, яке виникло не стільки з любові, скільки з розрахунку. Мотря імпонувала Карпові насамперед фізичною силою, Карпо ж подобався Мотрі тим, що гордий парубок звернув увагу саме на неї. Залицання Карпа до дівчини показано грубим, фривольним, проте на високі почуття «*куслива, як муха в спасівку*», Довбишівна й сама була не здатна. Багацька дочка й до власних батьків не виявляла найменших емоцій, підвищувала голос на матір, а в сім'ї чоловіка з першого подружнього дня розпочала нескінченну війну зі свекром і свекрухою. Навіть відокремившись від старих Кайдашів, молода пара не намагалася жити бодай у добросусідському мирі з

ними. Отже, справа не в індивідуалізмі й ментальному прагненні молодій сім'ї до відокремлення. Якби Мотря й Карпо проживали навіть далеко від батьків, навряд чи ця сім'я відзначалася б толератними взаєминами. Характери Карпа й Мотрі дають привід припускати, що вони не стерпіли б одне одному й найменшої провини, адже й тоді, коли їхня увага була прикута до ворожнечі з родичами, Карпо час від часу накидався на дружину, дорікав їй надлишком «перцю» у вдачі, а Мотря грубо відповідала чоловікові.

Лаврін змалку був повною протилежністю братові. Веселий, жартівливий, доброзичливий, мрійливий парубок виявився здатним на щирі, глибокі почуття, закохавшись у Мелашку з першого погляду. Він поводився романтично, поїхавши не до млина, як планував, а вслід за дівчиною. Розмова між закоханими пересипана народнопісенними зворотами, ніжністю. Мелашка Лаврінові видалася небаченою красунею, її убога оселя — найкращою хатою в селі, її батьки — найпоряднішими людьми в світі. Юний Кайдаш, на відміну від брата, на перше місце ставить не придане майбутньої дружини, не її фізичну силу, вкрай потрібну для виконання важкої роботи в господарстві, а людську красу в усіх її проявах. Кайдашиха не відмовляла Лавріна від одруження з дочкою бідних Балашів, які аж ніяк не були рівнею заможним Кайдашам. Незважаючи на маленький зріст і тендітність, добре вихована у батьківській сім'ї *Мелашка* старалася в усьому догодити свекрусі, сумлінно виконувала будь-яку роботу. В найскрутніші хвилини Мелашку рятувала її любов до Лавріна, його співчутливе, ніжне ставлення до дружини. Якби Кайдашиха не принижувала невістку, не надривала непосильною працею її здоров'я, Мелашка б любила стару, як рідну матір. Рішення не повертатися в Семигори з Києва виникло в Мелашки спонтанно, з відчаю, що знову доведеться щоденно терпіти свекрушині безпідставні кпини й знущання. До того ж, Київ зачарував селянку красою храмів, золототерхими банями церков. Врешті Мелашка повернулася в Семигори тільки з любові до Лавріна, який таки розшукав дружину в Києві й умовив примиритися. До честі Кайдашихи, вона купила невістці в подарунок найкращий одяг і надалі ставилася до неї, як до рідної дитини. Лише безпідставні претензії Мотрі змусили Мелашку спочатку оборонятися, а згодом уподібнитися старшій невістці. Не кращим життя зробило й Лавріна, який став безжальним, грубим та перестав визнавати батька головою родини, що спричинило душевну драму та безпросвітне пияцтво старого. Закономірна в умовах родинної ворожнечі деградація Мелашки і Лавріна сягає свого апогею на останніх сторінках повісті.

Повість «Кайдашева сім'я» залишається актуальною і повчальною для наших сучасників. Її сатиричний струмінь, спрямований проти побутового зла, безпричинної ненависті, дріб'язкового користоловства, здатний виховувати людей, схильних до подібного в реальному житті. Адже ще геніальний *Микола Гоголь* писав: «Сміх — велике діло: він не віднімає ні життя, ні маєтку, але перед ним винуватець — як зв'язаний заєць». Дуже високо «Кайдашеву сім'ю» оцінив *Максим Рильський*: «Жодна література світу, скільки мені відомо, не має такого правдивого, дотепного, людяного, сонячного, хоч децю і захмареного тугого за кращим життям, твору про селянство...»

Значну роль у повісті відіграє соковита українська мова, багата на влучні порівняння (*доладна, як писанка; моргне, ніби вогнем сипне; сало шипіло, як змія; горщик завищав під ножем, наче цуценя*), яскраві епітети (*свята земля, рожевий світ*), звертання з виразно фольклорним забарвленням (*серце моє; моя втіхо; моя дитино; будь же гожа, як рожа, весела, як весна, робоча, як бджола*), що викликають у читачів цілі ланцюжки асоціацій. Надзвичайно вдалі, яскраві у Нечуя-Левицького описи природи. Саме в них часто виявляється й виразна авторська позиція митця, закоханого в рідний край. Це дало підстави Іванові Франку назвати автора «Кайдашевої сім'ї» «великим артистом зору».

Аналізуйте твір. 1. Якими постають Омелько Кайдаш і Маруся Кайдашиха під час першого знайомства з ними? На яких художніх деталях портретів цих героїв акцентує увагу письменник? З якою метою? Як ви вважаєте, кому з них більше симпатизує автор? 2. Близько до тексту опишіть зовнішність Карпа і Лавріна. На основі яких спостережень ви можете сказати, що брати відрізнялися не стільки зовнішньо, скільки характерами? Чи вважаєте ви молодих Кайдашів антиподами? 3. Як ви вважаєте, хто найбільше винен у вкрай напружених стосунках у сім'ї Кайдашів? На основі яких подій у повісті ви зробили свій висновок? 4. Які людські якості Кайдашихи викликають у вас відразу? Які з них сформувалися у жінки ще в молодості, під час служби в панському дворі? Які риси характеру Марусі ви вважаєте позитивними, які вчинки — похвальними? Чому саме? 5. Який епізод твору викликав у вас співчуття до Мотрі, а не до Кайдашихи? Прокоментуйте його. 6. Як ви розцінюєте той факт, що Кайдаш після бурхливої сварки не вигнав Карпа й Мотрю, а побудував хату через сіни для молодої сім'ї? Чи допомагали Довбиши в зведенні цього житла? Про що це свідчить? 7. З якої причини Омелько не пішов на прощу, хоч був дуже богомільним? Як ви розцінюєте той факт, що Кайдаші відпустили Мелашку до Києва одну? Чи логічним було рішення жінки не повертатися додому? Чому ви так вважаєте? Про що свідчить те, що не лише чоловік і рідна мати, а й свекруха подалися до столиці шукати Мелашку? 8. Як постійна ворожнеча старих Кайдашів з синами та невістками

відображалася на вихованні онуків? 9. Як саме помер Омелько? Який ви вбачаєте підтекст такого завершення його життя? Чи збагнули сини після смерті Кайдаша тягар утрати? 10. Як Мотря налаштувала чоловіка поводитися з матір'ю? Про що це свідчить? Дайте оцінку Мотриним вчинкам стосовно Лаврінових дітей, які хотіли поласувати грушами. 11. З якої причини сільська влада й священник так і не змогли примирити сім'ї Кайдашів? Чи можливим було примирення цієї родини? Чому саме?

Поміркуйте. 1. Чи імпонують вам молоді люди, подібні до Карпа і Мотрі, Лавріна і Мелашки? Кого з них ви хотіли б мати своїми сусідами, родичами, а кого — ні? Чому? 2. На основі яких рис характеру громада вибрала Карпа десяцьким? 3. Чому Мотря вирішила за краще відсидіти два дні в сільській в'язниці, але не вибачитися перед свекрухою, а Карпо перепросив матір? 4. Визначіть експозицію, зав'язку, кульмінацію та розв'язку повісті. 5. Знайдіть і прочитайте наприкінці повісті абзац, що починається словами «*Не чорна хмара з синього моря наступала...*». З якою метою використано цей фольклорний паралелізм? З якою метою у цьому уривку автор акцентує увагу на одязі персонажів? Що нового ми довідемося про Мотрю, Мелашку і стару Кайдашиху на основі їхнього зовнішнього вигляду?

Мистецька скарбниця. Розгляньте і прокоментуйте ілюстрації Віктора Полтавця до повісті (с. 25). Кого зобразив художник? Як характеризують персонажів їхні пози? Чи такими ви уявляли цих героїв, читаючи твір? Які типові національні риси відтворив художник? Чи відповідають предмети одягу тогочасній історичній добі? Доберіть цитати з тексту для назв малюнків. Знайдіть до ілюстрації відповідний уривок у тексті й прочитайте в ролях.

Підсумуйте прочитане. 1. Які висновки ви можете зробити, завершуючи вивчення повісті «Кайдашева сім'я»? 2. За що літературознавці високо оцінюють твір Нечуя-Левицького? Доведіть слушність цитати Івана Франка про митця на матеріалі повісті.

Словникова робота. 1. Пригадайте всі засоби комічного і знайдіть відповідні приклади на сторінках «Кайдашевої сім'ї», найбільш влучні запишіть до зошита. 2. З'ясуйте ознаки соціально-побутової повісті, виявіть їх у творі Нечуя-Левицького. 3. Для чого служить інтер'єр у художньому творі? Випишіть дві-три цитати з описом інтер'єрів, усно поясніть їх функції. 4. Запам'ятайте новий термін.

Соціально-побутовою повістю називається порівняно великий розповідний твір, у якому описи приватного життя кількох персонажів упродовж тривалого часу поєднуються з широкими соціальними узагальненнями. Такі твори відзначаються гостротою соціального конфлікту, що розгортається на тлі повсякденного життя, підвищеною увагою до етнографічних деталей, описів побуту, пейзажів тощо.

Робота в групах. 1. Об'єднайтеся в класі у дві групи і спробуйте зусиллями першої групи довести слушність, а зусиллями другої —

спростувати висновок Ніни Крутікової: «Гумор І. Нечуя-Левицького набуває багатобарвних відтінків — від світлого, життєрадісного сміху до сумно-іронічної посмішки і сатиричного шаржу або прямої карикатури. Форми сміху залежать звичайно від тих соціальних об'єктів, на які він спрямований, і виразно свідчать про естетичну оцінку письменником життя та побуту різних верств суспільства». 2. Проаналізуйте значення мовної характеристики для розкриття образів Омелька Кайдаша (1 група) та його дружини (2 група).

 Міжпредметні паралелі. У нарисі «Українські гумористи та штукарі» Нечуй-Левицький розмірковував про «етнографічно-психічні типи» носіїв гумору. Про тих, хто відзначався оптимістичною вдачею і вмінням висміювати все нікчемне й гідне осуду, він писав: «Українець цього типу жиливий, нервовий, прудкий, проворний, говорючий, красномовний, навіть трохи крикливий і лепетливий, мов провансалець, або араб, або син Далекого Сходу». Пригадайте персонажів із зарубіжних творів, наділених тонким почуттям гумору. Чим вони відрізняються, на вашу думку, від героїв «Кайдашевої сім'ї»?

Крізь призму історизму

У статті «Сьогочасне літературне прямування» (1884) Іван Нечуй-Левицький висловив задум всебічно розкрити національну історію, створити панорамний твір про життя українського народу в часи визвольних змагань.

У 1897 році він написав історичний роман «*Князь Єремія Вишневецький*». Для належного висвітлення доби козаччини письменник скрупульозно опрацював як твори сучасників Єремії Вишневецького — козацькі літописи Самійла Величка, Григорія Грабянки, Самовидця, так і пізніші історичні джерела — праці Олександра Лазаревського, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша.

Події в романі відбуваються напередодні і в перші роки визвольних змагань українського народу на чолі з Богданом Хмельницьким проти польської шляхти в XVII столітті. У центрі твору — український магнат *Єремія Вишневецький* (1612—1651), нащадок славного Дмитра Байди-Вишневецького, двоюрідний небіж митрополита Петра Могили, палкого захисника православної церкви й благодійника Києво-Могилянської академії. З історичних джерел Єремія Вишневецький постає людиною запальною, жорстокою, рішучою. Генетична й духовна належність багатьох славних родичів до українського народу ним була знехтувана. Ненаситне бажання загарбати якнайбільше українських земель, фантастично розбагатіти і стати польським королем затьмарило Яремі розум, заглушило голос совісті. Разом з польським гетьманом Миколаєм Потоцьким Вишневецький потопив у крові народне повстання

під проводом Острияниці 1638 року, очолював каральні акції стосовно мирного населення. Кріпаки в безмежних маєтностях Єремії Вишневецького перебували у становищі рабів. Коли доведені до відчаю кріпаки повстали на Прилуччині, князь нещадно розправився з ними.

У реалістичному річизі Нечуй-Левицький простежує за змінами характеру Єремії, починаючи від підліткового віку і закінчуючи безславною смертю князя. *Головною сюжетною лінією твору* є життя Єремії Вишневецького, його безупинна деградація, перетворення пристосуванця на зрадника й ката власного народу. Провідною у творі є також *лінія нескореності українського народу*. Їй підпорядковані персонажі різного соціального статусу, починаючи від старих дідів-запорожців, що добровільно пішли на муки, щоб врятувати немирівців, і закінчуючи романтичними образами полковника Максима Кривоноса й козацької вдови Тодозі Світайлихи, що необачно покохала Єремію. Якщо в першій сюжетній лінії автор показує негативний вплив чужорідного середовища на Єремію і виховання хлопця в єзуїтській колегії, то в другій сюжетній лінії діють цілком сформовані герої, виплекані національним духом, морально-етичними українськими ідеалами.

Розпочинаючи характеротворення Вишневецького, Нечуй-Левицький відразу наголошує на зверхності, егоцентризмі й грубій поведінці княжати, що виявляються по дорозі до Львова. Хоча в романі випущено чимало подій періоду навчання Єремії в колегії, уже з другого розділу читачі дізнаються, що далекоглядні плани єзуїтського патера Вінцентія збулися: колегія виховала з нащадка славного українського роду потенційного зрадника, користолюбця. Єремія повернувся додому, і київський палац, і лубенські володіння видалися йому убогими, а славні предки — винними в тому, що не нагарбали стільки добра, щоб дорівнятися до короля. Молодий князь рішуче узявся до побудови нового палацу й комплектування власного війська. Нововведення Вишневецького могли б сприйматися читачами в дусі епохи, якби автор не втаємничував їх у помисли князя, котрий не сприймав демократичного укладу, милого серцю кожного українця, й не мріяв про те, як прислужитися рідному народові, а виношував плани стрімкого збагачення і блискучої кар'єри.

Цілеспрямованість князя в досягненні мети вражаюча. Він прораховує кожен крок, не дає волі емоціям. Навіть одруження Єремії з Гризельдою відбувається не з палкої любові, а з розрахунку, що саме ця велична жінка достойна стати княгинею Вишневецькою. До того ж, Ярема прагне боляче вразити залицяльника Гризельди Домініка Заславського, нащадка славних

князів Острозьких. Щоб забезпечити собі успіх у справі одруження, Єремія до коронного канцлера Фоми Замойського в ролі свата привозить самого короля, а під час весілля, попри те, що ніколи не був прихильником надмірної розкоші, витрачає величезні кошти лише для того, щоб ніхто з магнатів не засумнівався в його багатстві. Надалі Вишневецький не раз задля гонору здійснюватиме неадекватні вчинки, скажімо, катання на санях влітку він організує для того, щоб вразити ясновельможних гостей, пригтелюватиме з катом Самійлом Лащем й амбітним Миколаєм Потоцьким, подумки висміюючи їхню пихатість.

Водночас Нечуй-Левицький акцентує і на позитивних рисах Вишневецького: під час воєнних дій він підтримує у війську строгу дисципліну, одягається й харчується не набагато краще за рядових воїнів, ніколи не зловживає спиртним. Закоханість князя у Світайлиху викликана щирим порухом палкого серця Єремії. Проте й у любовних переживаннях Вишневецький постає аж ніяк не лицарем, а поневолювачем, ладним будь-що задовольнити своє бажання: *«Вона буде моєю, хоч би мені довелось змести з землі і її оселю, і тітку Мавру, і брата»*. Втім, палке почуття швидко гасне, підпорядковується княжим обов'язкам і воєнній необхідності. Єремію вже не цікавитиме щастя коханої, адже навіть під час останньої зустрічі з Тодозею він поводитьсь з вчорашньою обраницею сухо й жорстоко.

Проблема національної зради для Вишневецького не існує до прокляття його вві сні рідною матір'ю за те, що *«став перевертнем і катом для України, пролив багато рідної крові»*. Слабкодушність виявив Єремія, панічно втікши з поля бою від чесного поєдинку з Максимом Кривоносом. Те, чому князь не знаходить назви, але що смертельно лякає його в момент зустрічі з козацьким ватажком, — це вияв всенародної ненависті до зрадника. Коли Вишневецький кинувся навтьоки, Кривоніс *«кинув списом навздогінці за Єремією. Спис свиснув і пролетів над конячою головою, неначе звилась гадюка і впала на землю... Кривоніс ще раз крикнув, але не криком перемоги. Почувся в голосі жаль, почувлись сльози досади в тому дикому запорозькому гукові»*. Саме цей епізод є кульмінацією роману, а розв'язкою — в'їзд Вишневецького до Варшави, де його як захисника Польщі зустрічали простолюди, духовенство й армія, *«але ні один магнат, ні один значний пан не привітав його»*. Звичайно, не такого тріумфу сподівався Єремія, як і не заради цих людей скоїв стільки зла на Україні. У епілозі Нечуй-Левицький торкається пізніших у часі подій, щоб показати безплідність войовничих потуг князя, безславну його кінчину від холери, а незабаром і смерть його кволого здоров'ям сина Михайла. Романна заданість не вимагала такого екскурсу в майбутнє, але для письменника була важливою